

РОЗВІДКИ

Віталій Опанасенко

ДО 170-РІЧЧЯ З ДНЯ СМЕРТІ І. С. ОРЛАЯ

Сучасний Ніжинський педагогічний університет ім. М. В. Гоголя з повним на те правом може пишатися своїми випускниками та викладачами, які працювали і продовжують працювати в ньому. Чого варті такі прізвища, як Гоголь, Гребінка, Глібов, Кукольник, Орлай... Список буде довгим, але саме про життєвий шлях чудової людини, талановитого науковця, здібного педагога, яким був Іван Семенович Орлай, 170 років з дня смерті якого виповнюється в 1999 році, йтиметься у цій статті.

Народився Іван Семенович Орлай у селі Паладь (суч. Комаринці) Закарпатської області.¹ Був карпато-росом. Рік народження — 1770. Його рід походив від стародавніх угорських дворян, в яких унія забрала маєтки і титули. В дитячі та юнацькі роки носив подвійне прізвище — Орлай де Карва.²

Початкову освіту І. С. Орлай здобув у місцевих школах, в яких у навчанні і витівках йому не було рівних. Потім вчителював у нижчих класах австрійської гімназії. Намагався перейти на освітянську роботу у вищі гімназійні класи і навіть склав для цього найкраще іспит серед претендентів на посаду, але на заваді став ректор гімназії, єзуїт, який не дав Івану Семеновичу місця роботи через його русинське коріння.³

У 1791 році він був вже професором мовних наук Велико-Карлівської гімназії. У цьому ж році перебирається в Санкт-Петербург, де полишає вчительську кар'єру і вступає до медико-хірургічного училища. Через півтора року витримав іспит в Державній медичній колегії і 14 лютого 1793 року отримав призначення на посаду лікаря в Генеральний сухопутний госпіталь. З вересня 1793 року — помічник вченого секретаря медичної колегії, де брав активну участь в упорядкуванні медичної бібліотеки і створенні анатомічного кабінету, в приміщенні якого неодноразово проводив публічні екскурсії.⁴

Влітку 1794 року медична колегія відправляє І. С. Орлая за кордон для стажування. Так він опинився у Віденському університеті. Провчившись там 3 роки, повертається до Санкт-Петербурга на попередню роботу. 14 лютого 1798 року Іван Семенович отримав посаду штабс-лікаря і був направлений до лейб-гвардії Семеновського полку (на цій посаді пробув рівно рік).

З 30 вересня 1799 року — на новій роботі. Працює лікарем в Почтамті, зберігаючи за собою звання помічника вченого секретаря при медичній колегії, де він збирав цікавий матеріал з лікування хвороб в Росії. Наслідок цієї роботи — видання медичною колегією праці І. С. Орлая «Огляд медико-хірургічних досягнень Російської імперії».⁵

Нове призначення змусило Івана Семеновича залишити медичну колегію. 9 березня 1800 року він став гоф-хірургом імператора. В цьому чині він знаходився при імператорі Павлу з 12 березня до дня поховання.

У 1803 році Орлай подає на ім'я Новосильцева М. М. записку, в якій викладено прохання про допуск до російських вчителів іноземних наставників слов'янського походження (із карпато-росів). Йому, тоді вже надворному раднику, було доручено зайнятися цією справою. Він запросив до Росії найкращих професорів. За це Іван Семенович отримав подяку від самого імператора.⁶

7 березня 1805 року Орлай залишає Почтамт. Його призначено помічником до лейб-хірурга Вілліє. Між ними одразу зав'язалась міцна дружба. Незабаром великий потяг до нових знань змусив Івана Семеновича знову поїхати за кордон. Там він пробув з 4 травня по 1 листопада 1806 року. За такий короткий час Орлай отримав звання магістра мовних наук і доктора філософії Кенінгсберзького університету, звання доктора медицини і хірургії в університеті міста Дернт. Слід зазначити щодо філології — Іван Семенович досконало володів латинською мовою.⁷

Під час закордонної подорожі він зумів придбати, а в Росії — поповнити колекцію зібрання птахів, яку Іван Семенович передав Педагогічному університету. За цей вчинок імператор подарував Орлаю діамантовий перстень (обручку).

27 серпня 1808 року він отримав звання вченого секретаря академії і титул надворного радника. З 1809 року — колезький радник, нагороджений орденом Святого Володимира 4-го ступеня. 7 травня 1810 року отримав призначення лікаря його імператорської Величності.

Незабаром — нова поїздка за кордон. Там він пробув 5 місяців. По поверненні був обраний на посаду редактора «Всеобщего журнала Врачебной Науки». Ця подія відбулась 7 січня 1811 року. З 6 жовтня 1811 року Орлаю призначена пожиттєва пенсія в розмірі 1000 крб. на рік (за особливі заслуги).⁸

Через деякий час (8 квітня 1812 року) на Івана Семеновича чекає нове призначення — лікарем Сухопутного госпіталю в Санкт-Петербурзі. За сумлінну роботу він був відзначений орденом Святої Анни 2-го ступеня і отримав при цьому чин статського радника.

Та в Орлая виникають проблеми, пов'язані із станом власного здоров'я. Він подає прохання про свою відставку з посади вченого секретаря, датоване 15 травнем 1817 року. Прохання було задоволене. При цьому його залишили на посаді лікаря при імператорі. Баронет Вілліє виділив Івану Семеновичу понад пенсію 2000 крб. на рік. Під час роботи в Медичній академії він упорядкував звітність справ, склав форми для дипломів латинською мовою.⁹

Нарешті в Орлая з'явився час і підстави для влаштування особистих справ і поїздки на Україну. Він придбав в Миргородському повіті Полтавської губернії невеличкий маєток, в якому було всього 6 душ. Садиба знаходилась поруч з селом, власницею якого була мати Гоголя-Яновського.

Під час своїх подорожей влітку 1821 року Орлай потрапляє у повітове місто Ніжин Чернігівської губернії. Зупиняється у будинку Кукольників (до речі, також карпато-росів за походженням). Йому сподобались старовинні вулички, величні храми, розмірена атмосфера містечка. Побувавши у гімназії вищих наук, вирішив пов'язати з нею свою подальшу долю. З вересня 1821 року він став директором цього навчального закладу. При цьому за ним було залишено звання лікаря імператорського двору.

З призначенням Орлая на посаду директора гімназія набула особливого самостійного характеру навчання.

Іван Семенович з вигляду був суворий, поважний, але, незважаючи на це, людяний і чуйний. Зросту він був вище середнього. Одягався завжди елегантно. У дружбі завжди був рівний і вірний, всі свої сердечні прив'язаності він зберіг до похилого віку з юнацькою свіжістю.¹⁰

Інколи він міг бути і нестриманим. Його обурювали прогулянки гімназистів коридорами під час занять і марнування часу викладачами у розмовах на перервах, які вони затягували. Одного з таких викладачів, професора, він силоміць, на очах у гімназистів, затягнув в аудиторію і змусив розпочати заняття.

Іван Семенович дуже любив дітей. Користуючись цим, гімназисти час від часу бешкетували. Коли в гімназії відкрили 7 клас, він, вгамовуючи чергове бешкетування, звертався до гімназистів: «Неловко, господа, ви ведь уже офіцеры!» Галас негайно вщухав. Але траплялися випадки, коли розгніваний Орлай підписував суворий вирок: «Відшмагати» і передавав гімназиста до рук лекторів. Хоча дуже переживав при цьому. Одного разу так ледве не потерпів Микола Яновський (Гоголь), але виручила власна кмітливість — прикинувся психічно хворим і так майстерно зіграв цю роль, що в недугу повірили і гімназисти, і викладачі гімназії.¹¹

Коли гімназисти хворіли, Іван Семенович двічі на день відвідував хворого в лікарні, був присутнім при прийомі ліків, лікувальних процедурах і т. д. Приходив і ввечері перед сном. Також 2 роки поспіль виконував безкоштовно обов'язки гімназійного лікаря.

Про безкорисливість і чесність Орлая говорить той факт, що коли він дізнався про подарунок Гінтовта його молодшому сину Андрію маленької живої конячки, то наказав повернути презент.¹²

Іван Семенович був прихильний до своїх співвітчизників, карпаторосів. Любов до своєї далекої батьківщини ніколи не згасала в ньому. Коли під час однієї з вистав у Санкт-Петербурзі після підняття завіси глядачі побачили декорації столиці Угорщини Оффена, Орлай, Лодді та Кукольник не втримались, всі троє схопилися зі своїх місць і голосно закричали: «Буда! Буда! Буда!»

Орлай був відданим слугою російського імператора. Згадують, що напередодні смерті Олександра I він, інтуїтивно відчуваючи близьку біду, перебував у поганому настрої. Це було в неділю. Зібralися гості, співали, танцювали. Раптово о десятій годині в гостинну залу зайшов Іван Семенович і попросив усіх розійтися по домівках. Раніше цього не траплялось. Коли гості розійшлися, він повернувся до зали, заплакав і сказав: «Помер імператор!» Наступного дня всі дізналися, що це було не офіційне, а приватне повідомлення баронета Вілліє з Таганрога. Була відправлена свята панахида в гімназійній церкві.¹³

Особливою прихильністю Івана Семеновича користувався син колишнього директора гімназії Нестор Васильович Кукольник. Він частенько бував у гостях в Орлая. У своїх спогадах Нестор Іванович згадує, що, зазвичай, Іван Семенович полюбляв знаходитися у кімнаті наодинці. Частенько прохав свого гостя зіграти на піаніно угорські пісні. Улюблена тема — історія Китаю, звичаї та культура цієї країни. Цікавився також і римською історією, вивченню якої приділяв особливу увагу в гімназії. Дуже полюбляв розмовляти латинською мовою. Багато розповідав про науку і побут Німеччини. Під диктовку Івана Семеновича Нестор Кукольник у 1824 році написав до газети велику педагогічну статтю, яку неодноразово читав гостям директора гімназії.¹⁴

У Ніжині Іван Семенович залишався до 1826 року. 15 січня він одержав статус дійсного статського радника, а з 1-го серпня — посаду

директора Рішельєвського ліцею в Одесі. З 6-го листопада 1826 року почав виконувати обов'язки голови його правління. Це місце для нього звільнив одеський градоначальник за проханням керуючого ліцеєм графа Вітте. У 1829 році Іван Семенович Орлай передчасно помирає.

Іван Семенович залишив після себе велику сім'ю: 4 сини, 3 дочки. Старший син, Михайло Іванович, відзначився в угорську кампанію, командуючи гусарським полком її імператорської Величності Ольги Миколаївни. Другий син, Олександр Іванович, в 1859 році був у чині генерал-майора. Третій, Андрій Іванович, навчався в Ніжинській гімназії вищих наук. Ніс службу в Одесі при генерал-губернаторі князі Воронцові.¹⁵

Орлай написав багато наукових статей, але чимало з них так і не побачили світ. Ім'я вченого було відоме і у нас, і за кордоном. Іван Семенович був членом товариств: Ієнського — фізичного, Московського — пошуковців лікарських наук, Альтенбурзького — ботанічного, Московського — природничого, Ієнського — мінералогічного, Ерлангевського — фізико-медичного, Московського — історичного, Казанського — любителів вітчизняної філології. Важлива його праця в галузі медицини — «Полевая фармакопея» — видана від імені барона Вілліє. З історичних досліджень слід виділити «Краткую историю о карпато-россах», що побачила світ у 1804 році в журналі «Северный вестник» (кращому з тодішніх 15-ти журналів). Відомий історик Карамзін у своїй праці «История государства Российского» робить зсилання на працю Івана Семеновича. Орлай також писав латинню вірші.¹⁶

Джерела та література:

- 1 Чернігівщина. Енциклопедичний довідник. — К., 1990. — С- 501.
- 2 Лицей князя Безбородька. — СПб., 1869. — С. 72.
- 3 Кулжинский С- П. Воспоминания учителя // Москвитянин. — 1834.
- 4 Лицей... — С. 72.
- 5 Ніжинський філіал Чернігівського облдержархіву. — Ф. П04. — Оп. 1. — Спр. 10. — Арк. 12.
- 6 Лицей... — С. 73.
- 7 Ніжинський філіал. — Ф. 1104. — Оп. 1. — Спр. 14. — Арк. 15.
- 8 Лицей... — С. 74.
- 9 Там само. — С. 74.
- 10 Там само. — С. 75.
- 11 Ніжинський філіал. — Ф. 1)104. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 8-
- 12 Там само. — Ф. 1104. — Оп. 1. — Спр. 9. — Арк. 13.
- 13 Лицей... — С. 80.
- 14 Ніжинський філіал. — Ф. 1104. — Оп. 1. — Спр. 61, — Арк. 15.
- 15 Там само. — Ф. 1104. — Оп. 1. — Спр. 65. — Арк. 38.
- 16 Там само. — Ф. 1104. — Оп. 1. — Спр. 73. — Арк. 19.

